

Сергієнко Н.П., к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ САМОСВІДОМОСТІ КУРСАНТІВ ТА СТУДЕНТІВ НУЦЗУ

У статті представлено аналіз проблеми самосвідомості особистості в сучасних умовах. Дослідження присвячене вивченню гендерних особливостей самосвідомості курсантів і студентів.

Ключові слова: самосвідомість, самопізнання, самовідношення, образ «Я», гендерні відмінності.

В статті представлено аналіз проблемы самосознания личности в современных условиях. Исследование посвящено изучению гендерных особенностей самосознания курсантов и студентов.

Ключевые слова: самосознание, самопознание, самоотношение, образ «Я», гендерные различия.

Постановка проблеми. Проблемі самосвідомості присвячено чимало досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. Ці дослідження сконцентровані в основному навколо двох груп питань. В одній групі досліджень проаналізоване питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. В другій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, насамперед пов'язані з особливостями самооцінок, їхнім взаємозв'язком з оцінками навколишніх. Чимало опубліковано й філософсько-психологічних, і філософських досліджень, у яких проаналізовані проблеми, пов'язані з особистісною відповідальністю, моральним вибором, моральною самосвідомістю. Зарубіжна література на теми, що стосуються психології самосвідомості, надзвичайно багата [4].

На сьогодні в психології накопичена велика кількість даних про те, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості, структура й специфіка, відносини й оцінки особистістю власного «Я» впливають на багато найважливіших аспектів життєдіяльності людини, відіграючи визначальну роль у розвитку міжособистісних відносин, у процесах мотивації, у способах формування й розв'язання кризових ситуацій. Те або інше самовідношення й саморозуміння безпосередньо пов'язані з особистісною й соціальною позицією - з масштабом і значимістю тих завдань і діянь, за які особистість свідомо бере відповідальність у якості їхнього автора й творця.

Таким чином, самосвідомість - це насамперед процес, за допомогою якого людина пізнає себе. Але самосвідомість характеризується також своїм продуктом - поданням про себе, «Я - образом» або «Я- концепцією». Коротше кажучи, самосвідомість можна визначити як образ себе й відношення до себе. Ці образи і відношення нерозривно зв'язані із прагненням до самозміни, самовдосконалення. І одна з вищих форм самосвідомості - спроба знайти зміст власної діяльності, що нерідко виростає в пошук сенсу життя [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема свідомості завжди викликала інтерес у вітчизняних і зарубіжних психологів.

Поняття «Я» і самосвідомості є одними із центральних у теоретичному й практичному аспектах психотерапії й психологічного консультування. Проте О. М. Леонтьєв, що характеризував проблему самосвідомості як проблему «високого життєвого значення, що вінчає психологію особистості», розцінював її в цілому як невіршену [цит.1].

Психологічна реальність, яка полягає в тому, що людина здатна свідомо сприймати й ставитися до самої себе, існує, звичайно, незалежно від наукового дослідження. Однак усяка спроба опису, а тим більше систематизації явищ, що відносять до сфери самосвідомості, неминуче опирається на явне або сховане рішення теоретичних питань, таких, як проблема співвідношення свідомості й самосвідомості, усвідомлюваного й неусвідомлюваного, особистості й самосвідомості, процесу або продукту.

Як же виникла свідомість? Одна із точок зору, що у вітчизняній літературі аргументували, зокрема Л.С. Виготський і С.Л. Рубінштейн, - самосвідомість дитини є етап у розвитку свідомості, підготовлений розвитком мови й довільних рухів, ростом самостійності, викликаним цим розвитком, а також пов'язаними із цими процесами змінами у взаєминах з навколишніми. Мова йде про той етап у розвитку дитини, коли вона опановує мову й характеризується спробами самостійної дії (2-3 роки). П.Р. Чамата, опираючись на ідеї І.М. Сеченова, А. Галича й А. Потєбні, протиставляє свою точку зору - самосвідомість виникає й розвивається одночасно зі свідомістю [цит.1].

Говорячи про стани самосвідомості особистості, варто сказати, що «Я» - образ може включати соціально неприйнятний зміст у вигляді асоціальних ідеалів або, навпаки, відсутності таких внутрішніх бар'єрів, як погляд на суспільну думку. Таке «асоціальне Я» може формуватися завдяки залученню індивіда - дитини, підлітка - в антисоціальну діяльність дорослих.

«Я» - образ може бути містифікованим, включати неадекватно завищений рівень домагань, або неадекватне негативне емоційно-ціннісне відношення до себе [4].

«Я» - образ може включати «поплутану ідентичність» - статеву, вікову, рольову, що, у свою чергу, може бути наслідком неадекватного виховання.

У проаналізованій нами літературі це питання розглядалося багатьма російськими й закордонними психологами.

С.М. Петрова [цит.1] виявила, що при описі реального образу «Я» дівчата оцінюють свої комунікативні й моральні якості вище, ніж юнаки. У той же час, при описі ідеального образу «Я» людини взагалі, більшу значимість цим якостям приписують юнаки. Творчий потенціал вищий у групі юнаків, а духовний потенціал вищий у дівчат, причому це стосується як опису «Я» - образу, так і образу ідеальної людини взагалі.

При описі свого психологічного портрета дівчата, згідно з даними Н.М. Кіревої і О.К. Карпуніної, значно частіше характеризують свою емоційну сферу, у той час як у відповідях юнаків частіше зустрічаються характеристики інтелектуальної й вольової сфери [цит.1].

За даними В.М. Князева, при суб'єктивно обумовленій значимості якостей особистості виявляються помітні розходження між чоловіками й жінками. В останніх характеристики, у яких проявляється відношення людини до інших, на шкалі цінностей займають більш високе місце, чим у чоловіків. Вони для жінок суб'єктивно більше значимі. Для чоловіків же більше значимі об'єкти, пов'язані з їхньою роботою.

Е.А. Шумилін виявив, що юнаки як позитивні риси особистості називають частіше такі, як «вірний у дружбі», «не підводжу друзів», «допомагаю в горі». У дівчат на першому місці стоять чуйність до людей, правдивість, чесність, товариськість.

Говорячи про самооцінку дітей 6-7 років, то тут можна сказати, що загальна висока самооцінка зустрічається частіше у дівчат, чим у хлопців (73 і 50% відповідно). Однак пізніше ці співвідношення можуть мінятися. За даними М.К.Омарової, у юнаків вищі самооцінки за шкалою інтегрального самовідношення, самоповаги й аутосимпатії.

Із приводу того, хто адекватніше оцінює себе - чоловіки або жінки, дослідники не прийшли до загального висновку. О.М.Мороз виявив, що юнаки 16-17 років дають у більшості випадків завищені самооцінки, а дівчата оцінюють себе або адекватно, або виявляють неадекватно занижену самооцінку. Однак В.Л. Ситників пише, що по всіх компонентах структури Я-образу хлопчики більше самокритичні, ніж дівчата.

М.М.Обозов вважає, що чоловікам властива об'єктивність при оцінці сприйняття світу, у той час як для жінок характерні суб'єктивність і вразливість, тому що при сприйнятті світу вони більше орієнтовані на свій стан, настрої.

Про це ж говорять і дані дослідження І.В.Тельнюк: хлопчики дошкільного віку більш критично оцінюють результати своєї діяльності, у дівчат же переважає емоційна оцінка своїх результатів.

Відносно самооцінки свого віку, дослідження Т.Ю.Філімоненко показало, що достовірні середньогрупові відмінності в переживанні свого віку чоловіками й жінками відсутні. У той же час чоловіки за всіма показниками продемонстрували більш високі відхилення суб'єктивного віку від паспортного, чим жінки. Переліки психологічних факторів, що впливають на самооцінку суб'єктивного віку, у чоловічій і жіночій вибірках істотно розходяться й відбивають специфіку самосприйняття, обумовленого статевою приналежністю.

Для чоловіків факторами, що підвищують суб'єктивний вік, є психологічна фіксованість на внутрішньому світі на шкоду зовнішньому, а також недостатній розвиток словесно-логічного компонента в структурі загального інтелекту. Для жінок такими факторами є негативно-психологічні стани [цит.1].

Що стосується відношення до свого зовнішнього вигляду, то К. Мус і М. Роуч провели дослідження, у якому старшокласники повинні були порівнювати свою зовнішність із зовнішністю однолітків. З'ясувалося, що юнаки на 10% частіше, ніж дівчата, оцінювали свою зовнішність вище, ніж зовнішність однолітків, а дівчата трохи частіше, ніж юнаки, оцінювали свою зовнішність нижче, ніж

зовнішність однолітків. Юнаки в цілому були більше задоволені своєю зовнішністю, ніж дівчата [цит.2].

Виклад основного матеріалу. Для вивчення даної проблеми нами було проведено дослідження на базі Університету цивільного захисту України на соціально-психологічному факультеті. У дослідженні взяли участь 39 курсантів та студентів четвертого курсу навчання у віці від 19 до 21 року, з них 20 дівчат та 19 юнаків.

Для дослідження гендерних особливостей когнітивного та емоційного рівнів нами були використані наступні методики:

- тест -опитувальник «Самовідношення» (В.В.Столін та С.Р.Пантелеев);
- проективний метод «Кольоровий тест відношення» (А.М. Еткінд);
- методика особистісного диференціала.

Методологічною основою дослідження стали вітчизняні й закордонні концепції рівневої будови самосвідомості: Д.О. Леонтьєва, О.М. Леонтьєва, В.В. Століна, А.Маслоу та ін. [цит.1].

Для дослідження емоційного рівня самосвідомості нами була використана методика «Самовідношення» В.В. Століна, С.Р. Пантелеева.

Виділяючи рівні самосвідомості, В.В.Столін виходить із розходжень «самопізнання» і «самовідношення». Але, на його думку, ці розходження не зводяться до розходжень між когнітивним, раціональним і афективним, емоційним. Два останніх входять, хоча й у різному ступені, і в процес пізнання, і в процес самовідношення. У найзагальнішому вигляді знання про себе особистосто - це система подань у тому або іншому ступені емоційно забарвлених, самовідношення - це почуття, що володіє предметною специфікою й породжене потребами суб'єкта, а також система релевантних цьому почуттю дій [3]. Отже, не можна сказати, що дані, отримані за допомогою методики «Самовідношення», у чистому вигляді відбивають стан емоційного рівня самосвідомості, тому для їхнього уточнення була використана методика «Колірний тест відносин», за допомогою якої з'ясовувалося відношення до поняття «Я». Дана методика відбиває глобальне відношення до себе, без виділення яких-небудь рівнів самовідношення.

У той же час самовідношення особистості за В.В. Століним має складну ієрархічну будова. На своєму найбільш конкретному рівні самовідношення виступає як специфічна активність суб'єкта на адресу свого «Я», що складається в певних внутрішніх діях (в установках на ці дії), характерних як емоційною специфікою, так і предметним змістом самої дії. Більш загальний аспект або рівень самовідношення, його макроструктуру становлять емоційні компоненти або «виміри» - «самоповага», «аутосимпатія», «самоінтерес», що утворюють емоційний простір самовідношень і окремі дії, що насичують самовідношення. Ще більш загальним аспектом або рівнем будови самовідношення є недиференційоване вже не тільки за предметним змістом, але й за емоційною специфікою загальне почуття «за» або «проти» свого «Я», що є сумациєю позитивних або негативних моментів самовідношення по трьох емоційних осях. Це глобальне почуття «за» або «проти» має своє феноменальне подвоєння у вигляді передбачуваного відношення інших, котре є ще одним виміром у структурі самовідношення [3].

Результати, отримані за методикою, свідчать про те, що як для юнаків, так і для дівчат характерно позитивне відношення до себе на рівні глобального емоційного й предметно недиференційованого відношення до себе. Показники за даною шкалою склали 88,04 у групі юнаків і 82,35 балів у групі дівчат.

На більш конкретному рівні, диференційованому за емоційною ознакою, в обох групах також відзначаються високі показники. Так за шкалою «Самоповага» у юнаків - 76,58 а в дівчат - 66,15 балів, що свідчить про те, що випробувані вірять у себе, свої сили, здатності.

За шкалою «Аутосимпатія» юнаки набрали 79,40 балів, а дівчата - 68,61 відповідно. Отримані дані свідчать про те, що ні юнакам, ні дівчатам не властиві такі емоційні реакції на себе, як роздратування, презирство, глузування й винесення самовироків.

Високі показники за шкалою «Самоінтерес» (юнаки мають 90,79, а дівчата - 88,75 балів) свідчать про інтерес до власних думок і почуттів, про впевненість у своїй цікавості для інших.

За шкалою «Очікування позитивного відношення інших», що відбиває рівень феноменального подвоєння глобального відношення до «Я» в обох групах результати вище середніх значень - 67,28 у юнаків і 68,67 балів - у дівчат, що свідчить про очікування позитивного відношення до себе з боку навколишніх. Між показниками дівчат і юнаків на цих рівнях самовідношення значимих розходжень нами встановлено не було.

Значимі розходження між групами спостерігаються тільки на рівні конкретних дій: у юнаків більш високі показники за шкалою «Самовпевненість» ($t=2,03$, $p \leq 0,05$) і «Саморозуміння» ($t=2,52$, $p \leq 0,05$).

Далі для визначення глобального відношення до свого «Я» (позитивного або негативного) нами був використаний колірний тест відносин.

Із представлених результатів можна помітити, що в обох групах до поняття «Я» вибиралися тільки так звані основні кольори. Ці дані свідчать про позитивне відношення до себе. Як ми вже відзначали раніше, дана процедура допомагає оцінити тільки глобальне (позитивне або негативне) відношення до власного «Я». Більш диференціальну інформацію нам дає колірне вирішення поняття «Я».

Так, юнаки використовують частіше, ніж дівчата, вибір червоного кольору ($\phi=1,72$, $p \leq 0,05$). Відзначимо, що в даній групі це практично третина всіх виборів 31,57%, у той час як у дівчат цей показник становить усього 10%. Таким чином, юнаків можна охарактеризувати як самовпевнених, упевнених у своїй духовній і фізичній силі, у своїх здатностях.

Дівчата частіше використовують у своїх виборах фіолетовий колір ($\phi=2,48$, $p \leq 0,01$), у даній групі цей показник становить 15%, а в групі юнаків вибір фіолетового кольору зовсім відсутній. Тобто, люди, що вибирають даний колір для самоопису, є пасивними у власному самовизначенні, зовнішні події впливають на стан внутрішнього світу й самооцінку людини. Відзначимо, що для обох груп найбільш типовим є вибір зеленого кольору до поняття «Я». Так у групі юнаків цей показник склав 47.37%, а в групі дівчат - 35%. Вибір зеленого кольору говорить

про почуття самоповаги, вірності власним переконанням, непідробленій правдивості стосовно самого себе, відчутті ідентичності самому собі, поведінка людини, яка обирає для власного опису зелений колір, відповідає її переконанням (тобто вона самопослідовна).

Вибір синього кольору при асоціації з поняттям «Я» у досліджуваних групах (у юнаків цей показник склав 10,53%, а в дівчат - 15%) дозволяє охарактеризувати таких людей як гармонійних, задоволених своїм життям; це люди, які шанують традиції.

У групі дівчат в 25% випадків при описі поняття «Я» використовують жовтий колір, у той час як цей показник у юнаків склав 10,53%. Жовтий колір при характеристиці поняття «Я» указує на бажання пізнати все нове, сучасне, що розвивається, досягти значущості й поваги; така людина ніколи не буває в стані спокою, вона завжди спрямована зовні.

Необхідно також проаналізувати, який ранг було привласнено поняттю «Я» - це дає нам можливість говорити про позитивне або негативне відношення до свого я, тобто, чим вищий ранг даного поняття, тим краще в досліджуваних відношення до свого я. Дані, отримані нами, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

**Показники середнього рангу поняття «Я» у гендерних групах
(у балах)**

Поняття	Юнаки ($X \pm \delta$)	Дівчата ($X \pm \delta$)	t	p
«Я»	2,00±1,11	1,57±1,17	1,13	-

Отримані за допомогою методики «Самовідношення» результати підтверджуються даними кольорового тесу відношень: в обох групах поняття «Я» має дуже високі ранги (у групі юнаків це 2,00±1,11, а в групі дівчат 1,57± 1,17). На підставі цих даних ми можемо говорити про позитивне відношення випробуваних до даного поняття; значимих розходжень між рангами поняття «Я» у гендерних групах нами встановлено не було.

Таким чином, ми бачимо, що в колірних рішеннях відбивається два шляхи формування самовідношення:

1) формування самовідношення шляхом власної активності й пізнання себе в різних взаємодіях;

2) некритичне засвоєння зовнішніх оцінок.

Так юнаки, маючи більш «міцну структуру», активно взаємодіють із світом, знаючи власні можливості, а дівчата, маючи більш «тендітну будову», більш спрямовані на соціальну взаємодію, демонструють залежне поведіння й меншу активність взаємодії із предметним світом, їхнє самовизначення - це інтеріоризація зовнішніх оцінок.

Когнітивна складова самосвідомості являє собою знання людини про себе. Традиційно цей рівень самосвідомості досліджують за допомогою семантичного диференціала. У цій роботі була використана модифікація семантичного диференціала - «Особистісний диференціал».

Отримані в ході дослідження гендерних особливостей особистісного диференціала результати представлені в таблиці 2.

З таблиці 2 видно, що в гендерних групах відзначаються середні й високі показники за всіма шкалами, що свідчить про добре розвинутий когнітивний складовий компонент самосвідомості, мабуть, це пов'язане із загальним високим рівнем розвитку пізнавальної сфери й специфічним складом вибірки. Нашу вибірку склали юнаки й дівчата, які отримують вищу психологічну освіту.

Таблиця 2

Показники самосвідомості особистісних характеристик у гендерних групах (у балах)

Показники особистісних характеристик	Юнаки (X±δ)	Дівчата (X±δ)	t	p
Оцінка	16,57±1,53	15,0±2,67	1,65	-
Сила	17,73±2,82	11,8±2,09	2,44	0,05
Активність	15,42±2,19	15,15±1,38	0,34	-

Високі показники по фактору оцінки, у юнаків 16,57 балів, а у дівчат 15 балів, свідчать про те, що випробувані сприймають себе як особистість, схильні усвідомлювати себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик, вони задоволені собою.

Високі значення по фактору сили в юнаків (17,73 бала) свідчать про впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати тільки на свої сили й уміння в складних життєвих ситуаціях. У дівчат показник по даній шкалі склав лише 11,8 балів, що дозволяє говорити про те, що вони залежать від зовнішніх обставин і оцінок з боку навколишніх, вони не здатні дотримуватися обраної лінії поведінки. Саме по даній шкалі, шкалі сили, нами були виявлені значимі розходження ($t=2,44$, $p\leq 0,05$). Напевно, це можна пояснити тим, що юнаки, маючи більш «міцну структуру», частіше використовують для досягнення поставлених цілей фізичне зусилля.

Середньовисокі показники по фактору активність (у юнаків показник становить 15,42- балів, у дівчат - 15,15 балів) указують на середню активність у відносинах з навколишніми, товариськість, але, загалом, таких людей можна назвати екстравертованими.

Висновки. Отже, в результаті проведеного нами аналізу теоретичних досліджень, ми виявили, що проблемі самосвідомості присвячено чимало досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. Ці дослідження сконцентровані в основному навколо двох груп питань. В одній групі досліджень проаналізоване питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. В іншій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, насамперед, пов'язані з особливостями самооцінок, їхнім взаємозв'язком з оцінками навколишніх.

Характеристикою самосвідомості є міра самоприйняття, тобто позитивне або негативне відношення до себе, установка «за або проти» себе.

Самовідношення має трикомпонентну будову:

- 1) когнітивний компонент;
- 2) емоційний компонент;
- 3) конативний компонент.

У результаті проведеного дослідження нами було виявлено, що на емоційному рівні як для юнаків, так і для дівчат характерно позитивне відношення до себе на рівні глобального емоційного й предметно недиференційованого відношення до себе. Було виявлено загальне позитивне відношення до свого Я, про що говорить високий ранг до поняття Я в обох групах. Частіше, для самоопису свого Я, в гендерних групах використовувалися так звані основні кольори (в групі юнаків 100% виборів, в групі дівчат – 85% виборів).

На когнітивному рівні нами були отримані високі показники по фактору оцінки. Отримані дані можуть свідчити про те, що досліджувані сприймають себе як особистість, задоволені собою; високі значення по фактору сили в юнаків говорять про впевненість у собі. Напевно, це можна пояснити тим, що юнаки частіше використовують для досягнення поставлених цілей фізичне зусилля. Середньовисокі показники по фактору активності вказують на середню активність у відносинах з навколишніми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
2. Пантелеев С. Р. Строеие самоотношения как эмоционально-оценочной системы : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – М., 1988. - 18с.
3. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.
4. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 142 с.

УДК 159.9: 159.94

Снісаренко А.Г., доцент кафедри психології в особливих умовах діяльності Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЧАЛЬНИКІВ КАРАУЛІВ ОПЕРАТИВНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ МНС УКРАЇНИ, ЩО НЕ СПРИЯЮТЬ ЇХ ПРОФЕСІЙНІЙ УСПІШНОСТІ

У статті визначені особистісні особливості начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України, що не сприяють успішності їх професійної діяльності: імпульсивний, тривожний і пасивно-страждаючий психологічні типи особистості. Кандидати на службу, особистісні особливості яких відповідають одному з виділених психологічних типів, є непридатними до діяльності в оперативно-рятувальній службі цивільного захисту МНС України.